

Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы мындан саналуу жылдар мурда пайда болгон. Бул СССР деген 15 өлкөнү бириктирген республикалар ыдырап бузулган соң, өз күнкөрсүздүгүн алган алгачкы жылдарга туш келет.

Постсоветтик өлкөлөрдөн Балтика боюндагы айрым мамлекеттер кийин эгемендүү Кыргыз Республикасында сом бирдиги пайда болду. Буга чейин 15 өлкөнүн катарында Кыргыз ССРи «советтик рубль» акча бирдигин колдонуп келгенбиз.

Ошол мезгилде учкайктуу замандын агымынын жели каяктан сого баштагандыгын илгиртпей сезген мамлекет башчынын кеменгердиги дал ушул иштен көрүнүп турат. Бирок аттин! Өкүнүчтүүсү феодалдык Кокон хандыгынын мажурөө качкын хандарынын таз кейпин кийген тейдеги тагдырга туш болгондугу өкүнүчтүү. Мунун башкы себеби, Баш Мыйзамыбызда көрсөтүлгөн мөөнөттөн узак бийликте отуруп алуусунун аягы жана үй-бүлөлүк монархиялык диктатураны орнотушу менен жемсөөлүктүн өлкөдө гүлдөшүнө жол беришинде болду. Анын жаңылыштыгы мына ушунда болду.

Сом - бул чын-чынына келгенде мамлекеттин символикалык атрибуттарынын бир белгисине кирет. Буга кеп аягында токтолмокчубуз. Бирок алдын ала айтып коючу бир нерсе, мамлекет башчыдан баштап, Жогорку Кеңеш, Кыргыз Өкмөтү, Каржы министрлиги, Улуттук банк түпкүлүгүндө туура иш жасагандыгын турмуш ырастап көрсөттү.

Карт тарыхтын барактары «экономика» деген терминдин пайда болушунан – «финансы» деп аталган терминге чейинки аралык узак кылымдарды кучагына камтыган. «Үй чарба» дегендин мааниси «экономика» деп өзгөрүлүшү биздин заманга чейин эле калыптанып, улуу ойчулдар тарабынан изилденип баштаган. «Финансы» түшүнүгү илим катары биздин замандын тушунда, тагыраак айтканда, 1557-жылы француз окумуштуусу Ж. Боден тарабынан «Республика жөнүндө алты китеп» деген чыгармасында айтылган. «Финансы» деген термин француздардын сөзү.

Бирок бул термин же финансылык мамилелер жөнүндөгү алгачкы ойлор байыркы грек ойчулдары тарабынан айтылып келген. Мисалы, биздин заманга чейинки 430 – 355-жылдары жашап өткөн Ксенофонттун «Афина республикасынын кирешеси жөнүндө» деген эмгегинде, 382 – 322-жылдары жашаган Аристотель «Афинанын мамлекеттик түзүлүшү» жана 321 – 297-жылдарда индиялык Вашнагуптанын «Саясат жөнүндөгү илим» аттуу эмгектеринде белгиленип көрсөтүлгөн. Бирок илимге өсүп чыккан эмес.

Байыркы италия тилинде *финансы акча «төлөө»* деген түшүнүктү берген. 13 – 15-кылымдарда Италиянын шаарларында соода өнүгүп, акчалай төлөөлөр турмуштук колдонууга кирип баштаган. 17-кылымдын аягында С. Витте: *мамлекеттик мүлктүн жалпы жыйындысын, мамлекеттик чарбанын жалпы абалын финансы деп түшүнөт*. 1904-жылы россиялык И. Озеров «Финансы илимин түзүү» эмгегинин басылышы менен өз алдынча окутуу курсу башталган. Бара-бара коомдук турмуш өзгөрүлүп, **финансы түшүнүгүнүн маани-маңызы кеңейип, экономиканын тили менен айтканда, өндүрүү процессинин бардык баскычтарын (стадия) – өндүрүү, алмаштыруу, бөлүштүрүү, керектөөнү кошо камтып, жогоруда аталган бардык тутумду жөнгө салган касиеттерди** өз кучагына камтыды.

1917-жылы падышалык Россияны кулаткан, улуу Октябрь революциясынан соң финансы илим катары калыптанышына өзгөчө көңүл буруу мезгили башталган. Мына ушундай тарыхый кырдаалдардан соң, 1924-жылы октябрь айында СССРде Кара-Кыргыз АССРнин түзүлүшү менен финансы түшүнүгү пайда болгон. Кыргыз ССРи болуп, эгемендүү Кыргызстанга чейинки финансынын тарыхы мына ушундайча калыптанган.

«Финансы» дегенибиздин предмети же инструментинин белгилери төмөндөгүдөй: кеңейтилген кайра өндүрүүнүн шарттарын камсыз кылуучу мамлекеттик милдеттемелер жана маселелерди чечүү, аткаруу максатында борборлоштурулган, кээде тескерисинче, борбордон оолакташтырылган акча каражаттарынын фонддорун түзүү, аны пайдаланууга бөлүштүрүүдөгү экономикалык мамилелердин бир тутуму катары калыптанды. Бул биринчиден.

Экинчиден, экономиканын куралы катары акча мамилелеринин үзгүлтүксүз бир бөлүгүнө да кирет. Бирок бардык акча мамилелери финансылык деп эсептелине бербеген жагдайлар кездешүүдө. Үчүнчүдөн, анткени финансы аткарган милдеттерине карата кээде акчадан айырмаланат.

Төртүнчүдөн, акча дегенибиз, жалпы эквивалент. Биринчиден, өндүрүүчүлөрдүн бирдиктүү эмгек чыгымдарын өлчөйт. Экинчиден, финансы ички дүң продукция менен улуттук кирешени бөлүштүрүүчү жана кайра бөлүштүрүүчү экономикалык курал. Ошондуктан финансы акча каражаттарын фонддорун түзүү, бөлүштүрүү үчүн көзөмөлдөөнү жүргүзөт.

Бешинчиден, экономикалык категория

катары финансы экономикалык шериктештиктердин ортосундагы мамлекет уюштуруучу милдеттерди камтыйт. Финансы ушундай беш принциптен турат. Эми мунун финансы саясаты деген да бар. Бирок ага токтолуп отурбайбыз. Акчанын жаралуу тарыхына газетабыздын окурмандарын кабардантабыз.

Биздин замандын 910-жылы алгачкы кагаз акча Кытайда пайда болсо, 1616-жылы Стокгольмда банкнот чыккан... Акчанын дүйнөлүк тарыхынын үзүл-кесил маалыматтарына кыскача ушуга гана токтолуп, өзүбүзгө жакын жагына басым жасоого өтөбүз. Кыргыз эли падышалык Россиянын жана социализмдин мезгилинде бир өлкөнүн тутумунда кылымдап бирге түтүн булатып калгандыктан турмушубузга жакындыгы бар. Ошол себептүү кептин тизгинин ошол жакка буралы.

СССР деген өлкөдөн мурда падышалык Россиянын тарыхында 13-кылымда Новгороддо алгач акча бирдиги пайда болгон.

Улуттук валютанын жыйырма жылдык тарыхы (Сому жөнүндө эссе)

1704-жылы Петр биринчинин акча реформасы жүргүзүлгөн. Ал эми Россиядагы октябрь революциясынан кийин, тактап айтканда, 1919-жылы рубль мамлекеттик насыя (кредит) билет түрүндө чыга баштаган. 1921-жылы РСФСРда биринчи күмүш, 1922-жылы алтын баасына барабар 10 рубль кагаз акча чыгарылган.

Мындагы өзгөчө көңүл буруучу бир жагдай бар. 1938-жылы чыккан советтик акча 1, 3 жана 5 сом деген ат менен кыргызча аталышта аталган. Буга чейин, тактап айтканда, падышалык Россияга кошулганга чейин кыргыз эли Кокон хандыгынын тушунда «Кокон тыйын» деген түшүнүк орун алып келген. Кокон күмүш теңгеси, жез пулдары болгон.

Кыргыз жергесиндеги Чүй өрөөнүндөгү Красноречка, Ак-Бешим, Талас өрөөнүндөгү Тараз шаар чалдыбарларынан археологиялык казуулар учурунда тыйындар табылган. Бул монеталардын экинчи бетинде жаа же жарым айдын сүрөттөрү түшүрүлгөн. Мындай тыйындар Енисей боюнда байыркы кыргыздар отурукташкан Минусин ойдуңдарынан да табылган.

Тыйын монеталар жөнүндө сөз болгондо тарыхтан кабары бар адам Рим империясынын гүлдөп турган учурундагы айрым бир окуяларды эске түшүрбөй коё албайсың? Белгилүү тарыхчы Плутрах римдиктердин жеништен кийинки 3 күндүк майрам өткөргөнүн мындайча сыпаттап көрсөткөн: баалуу курал-жарактарды, алтын күмүшкө толгон кумараларды, баалуу идиштерди көчө-көчөгө кыдыртып элге көрсөтүшкөн. Дагы бир жеңишке жетишкен ийгилигинде 1230 пилдин азуу тишин, 137 миң фунт (рим фунт бирдиги 327 гр) күмүш, 140 миң Зулкарнайындын сүрөттү түшүрүлгөн алтын дилделерди, көптөгөн алтын-күмүштөн жасалган зер буюмдарды данаалатпай элге дагы көрсөтүшкөн. Албетте, согушта шаарлар урап, көп байлык урандылардын алдында калган учурлары арбын эле болгон. Жогоруда сөз кылган Кыргызстанда жана Минусин ойдуңунда табылган тыйындар урандылардын алдынан табылган.

Жоокерчилик замандарда бир мамлекетти экинчи бир күчтүү мамлекет басып алып, асыл таш байлыктарын алганы аз келгенсип, адамды кулга да айландырышып, аны да соода-сатып ийишкен. Басып алган жерлерин талап алганы аз келгенсип, салык салып да байыган. Кыскасы, салык салуу, соода-сатык иштерине баалуу металлдарды монеталап, пултыйындарды жүгүртүү биздин заманга чейин эле колдонулуп келген.

А дегенде көз карандысыздыкты алган 15 республика постсоветтик мейкиндикте орус рублин бирдиктүү валюта катары колдонууну макулдашкан. Бирок туруктуу кармап турууга жетише алышпады. Эгерде муну фактылар менен айта турган болсок, 1992-жылы инфляция 800 пайызга, 1993-жылы 1400 пайызга чыккан. Мына ушундай объективдүү шарттар КМШ мамлекеттеринде улуттук валюталарына ээ болушун шарттаган мүмкүнчүлүк келип чыккан.

1993-жылы Кыргыз Өкмөтү улуттук валюта сомду акча бирдиги катары колдонуу сунушун Жогорку Кеңешибизге берген. Ошонун негизинде 3-майда сунушту Жогорку Кеңешибиз карап чыгып, аны бекитип берген. 1993-жылы 10-майда Кыргызстанда сом жүгүртүлүүгө чыгарылды. Буга чейин Балтика боюндагы өлкөлөрдөн алгачкылардан болуп, 1991-жылы Литва Республикасы Литва шаарында советтик рублдин ордуна лит талонун киргизип баштап, 1993-жылы 1-мартта Латыш Республикасы өзүнүн улуттук акча бирдиги катары латты жүгүртүүгө киргизген. 1993-жылы 20-июнда Эстония Республикасы кронасын пайдаланып баштаган. Ошентип, Кыргызстан Балтика

боюндагы айрым өлкөлөрдөн кийин, Борбордук Азияда биринчилерден сом бирдигин жүгүртүүгө киргизди.

Улуттук валютабыз өз республикабыздын аймактарында жүгүртүлүп баштагандыгына байланыштуу мурда турмушубузда колдонулуп келген советтик рублдерди сомго алмаштыруу маселеси келип чыкты. 1993-жылы 10-майдан баштап 14-майдын кечки саат 6га чейин рублди сомго алмаштыруу өнөктүгү жүргүзүлгөн. Бирок акчалар толук алмаштырылып бүтпөгөндүктөн 17-майдан 21-майга узартылды. Бул убакытта да үлгүрбөй калгандар 3-июндан 4-июнга чейин 260 рублди 1 сомго алмаштырганга убакыт берилген. Себеби, ошол кездеги сомдун курсунун жогорлашына байланыштуу болгон. Анткени, буга чейинки эки алмаштыруу курсу 1 сомго 200 рублден жүргүзүлгөн эле. Мунун жөнүн жөнөкөйлөштүрүп төл сөзүбүз менен айтканда, 24 күндүн ичинде сомдун курсунун калдыр-баркы оголоп көтөрүлүп башагандыгын көрсөткөн.

Жыйырма жылдын ичинде акчабыз 4 чыгарылыш менен жаңыртылды. Биринчиси, 1, 5 жана 20 сомдук банкноттор жана 1, 10, 50 акча- тыйындар чыгарылган. Экинчиси, 1994 – 1995-жылдары колдонулуп келген банкнотторго кошумча дагы 10, 50 менен 100 сомдуктар жүгүртүүлө баштады. Үчүнчүсү, 2002-жылы жогорку номиналдагы 200, 500, 1000 сомдуктар аркылуу толукталды. Төртүнчүсү, 2008 – 2009-жылдары 1, 3, 5, 10 сомдук номиналдагы тыйындар жүгүртүүгө түшкөн. 2009-жылы 5000 сомдук чыгарылып, буга чейинки банкноттордун коргоо элементтери жакшыртылган.

Бир катар маарекелерге карата зээр же сом-тыйындардын (монеты) чыгарылганы бар. Мисалы, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына (күмүш 10 сомдук), Ош шаарынын 3000 жылдыгына (алтын 100 сомдук), Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына (күмүш 10 сомдук) тарыхый даталарды камтыган (коллекция) монеталар чыгарылган. Жакында Кыргызстандын күнкөрсүздүгүнүн 20 жылдыгына карата «Эгемендүү Кыргызстан», «Жеңиш чокусу», «Хан-Тенир чокусу» деген монеталардын коллекциясы чыкты.

1 сомдон башталып, 5000 сомдукка чейинки банкноттордо кыргыздын мыкты инсандарынын портреттик сүрөттөрү коюлган. Сандык ирети менен атап айтканда, Абдылас Малдыбаев, Бүбүсара Бейшеналиева, Касым Токистанов, Тоголок Молдо, Курманжан датка, Токтогул Сатылганов, Алыкул Османов, Саякбай Каралаев, Жусуп Баласагын, Сүймөнкул Чокморовдун сүрөтү бир бетине, экинчи бетине тарыхый эстеликтердин эстери түшүрүлгөн.

Улуттук валютабызды жасалма жол менен жасап шугулдангандарга Кыргыз Республикасынын «Жаза-кылмыш Кодексинин» 198-статьясында 3 бөлүм (пункт) менен жазага таратылары көрсөтүлгөн. Айталы, биринчи бөлүм менен, жасалма акча, металл тыйын, баалуу кагаздарды, чет өлкөлүк валюталарды өткөрүү максаты менен даярдоо жана сактагандыгы үчүн - 3 жылдык мөөнөттөн 5 жылга чейин эркинен ажыратылат. Экинчи бөлүм менен, ири өлчөмдө, алдын ала бүтүм боюнча адамдардын тобу аркылуу жасалса – мүлкүн конфискациялоо менен 10 жылдан 20 жылга эркинен ажыратуу белгиленген. Үчүнчү бөлүм менен, эгерде биринчи бөлүмдөгү жоосундар аркылуу уюшкан топ тарабынан жасалса – мүлкүн конфискациялоо менен 15 – 20 жылга эркинен ажыратуу жагы каралган.

2011-жылы обулусубуздан бир гана ирет 200 сомдук 30 номиналды («даана» деген мааниде колдонулду) Жамбыл облусуна чыга-

рып бара жаткан бир жаран Кыргызстандын таможнясынан кармалып тийиштүү жазасын алган. 2008-жылдан бери калган учурларда колдонулуп жаткан жасалма акчалар жылыга бир номиналдан кездешип жатканын Улуттук банктын Таластагы башкармалыгынын адиси айтып берди.

Облусубуздун аймагында көбүнчө жүгүртүлүп жаткан жасалма акчалардан арбын кездешкени 1000 сомдуктар болуп жатат. Быйыл гана колдонууда жүргөн 5000 сомдук бир банкнот кездешкен. Ошондуктан соода кылганда же мал сатканда сомдун коргоо элементтерин ажыратып билгенге ар бир адам көзүн каныктыруусу керек. Ошондо гана жасалма акчаны ажырата алганга мүмкүндүк ала аласың.

Жыйырма жылдан бери Улуттук банк сомдун туруктуулугун сактап келе жаткандыгынан кошуна мамлекеттердин улуттук валюталарына караганда акчабыздын курсу салыштырмалуу бир кыйла эле жогору. Бирок ырасын айтканда, алгачкы мезгилдерде туруктуулуктун сакталышына чет өлкөлүк насыялардын эсебинен кармалып келгендиги да белгилүү. Сомго финансылык жардам берүү акыркы жылдары азайып баратканы байкалууда. Ошентсе да азыркы туруктуулугу казактын теңгесине же өзбектин сумуна караганда куну жогору (курс). Эгерде акчабызды теңгеге алмаштыруучу болсок, 2013-жылдын 14-августундагы Улуттук банкыбыздын валюталардын курсун жарыялаган маалыматы боюнча, кыргыздын 1 сомун - казактын 3 теңге 15 тыйынына, ал эми өзбектин 43 сум 10 тыйына барабар экендигин билдирген. Бул пулбуздун кунаардуулугунун али да артылып тургандыгынын далили десек болот.

Мамлекетибиздин экономикалык өсүшү өткөн жылга салыштырмалуу быйыл жакшы деп айтууга арзыйт. Улуттук статистика комитети үстүбүздөгү жылдын 7 айынын жыйынтыгында өлкөбүздүн ички дүң продукциясынын өсүшү 7,8 пайызга чыкканын маалымдаган. Бул көрсөткүч жакыр өлкөлөрдүн катарында аталып жүргөн Кыргызстан үчүн чоң жеңишкендик. Себеби, жакынкы жылдарда болуп өткөн өнүккөн өлкөлөрдүн финансы кризиси “Чоң жыйырманан” белдүү өлкөлөрүнөн бир гана Кытайдан башкасы “куркулдайдын уясына” түшүп, андан жаңы чыгып келе жаткан шартты эске алганда, АКШ, Япония сыяктуу мамлекеттердин экономикалык өсүшү өткөн жылдан баштап көтөрүлүп баштады. Бар болгону 1 пайыздан ашыгыраак жогорулап, быйыл 2 пайызга чыгышат деп болжолдошууда.

Эксперттер дүйнө жүзүнүн ички дүң продукциясын 70 триллион АКШ доллары деп эсептешүүдө. Кризис учурунда ушул деңгээлди жаңы өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн экономикалык өсүштү аркылуу толуктап келе жатканы парадокстуу реалдуулукка айланат. Дал ушундай шартта быйыл буга чоң салымы болбосо да Кыргызстандын экономикалык өсүшү, өткөн жылкы Кытайдын өсүш деңгээлине чыга алды. Балким бул күлкү келээрлик салыштыруу болсо да турмуштук чындык ушундай.

Кыргыздын жаңы Баш Мыйзамында мамлекетибизди мамлекет кылып көрсөткөн үч белгиси (символ) бар. Мисалы, 11-беренде биринчи бөлүм, Туу, Герб, Гимн деп көрсөтүлгөн. Экинчи бөлүм, өлкөбүздүн борбор шаары айтылган. Үчүнчү бөлүм, акча бирдиги сом экени жазылып турат. Демек, Жер шарындагы 191 улуттук валюталардын бири кыргыз сому.

Жыйырма жылдык пулбуздун тарыхы менен байыркы мезгилдерден бүгүнкү күнгө чейинки монета жана валюталар тууралуу таржымалдын кыскача эссеси дал ушундай боёктогу түскө ээ болгону көрүнөт.

Жакыпбек ТӨЛӨГӨНОВ